

Ludwig Steindorff

SAMOSTANI KOT SREDIŠČA SKRBI ZA POKOJNE V STARI RUSIJI

Ta prispevek temelji na predavanju, ki ga je imel avtor 2. aprila 1992 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Razširjena nemška inačica besedila je izšla pod naslovom Klöster als Zentren der Totensorge in Altrußland, v: Forschungen zur osteuropäischer Geschichte 50/1995, 337–353. – Tema je podrobneje obdelana v avtorjevi knjigi Memoria in Altrußland. Untersuchungen zu den Formen christlicher Totensorge, Stuttgart 1994; prim. poročilo F. M. Dolinarja v Zgodovinskem časopisu 49/1995, 2, str. 317–318.

K najpomembnejšim samostanom Moskvske Rusije 16. stoletja je sodil samostan Smrti matere božje pri Volokolamsku okrog 120 km zahodno od Moskve, ki ga je ustanovil Iosif Sanin.¹ Iz tega samostana se je ohranila knjiga, ki je nastala približno dve desetletji po njegovi ustanovitvi, danes pa se nahaja v Puškinovi hiši v Peterburgu.² Knjiga, t. i. "sinodik", vsebuje v prvem delu dolg seznam imen ljudi, ki naj bi bili deležni posmrtnega spomina; sledi "literarni del", zbirka pripovedi o nujnosti in koristi posmrtnega spomina. V zaključku beleži knjiga imena najpomembnejših darovalcev in njihovih dejanj od ustanovitve samostana.³

Literarni del sinodika začenja z besedilom o smislu "odrešeniških knjig v oporo duši", "o sinodiku in (spisku) za vsakodnevno komemoracijo". Kakor zatrjuje pisec - zelo verjetno sam Iosif, ustanovitelj samostana - pomaga pisanje ali branje takih knjig pokojnim in dobesedno pravi:

"Po zaslugi teh odrešeniških knjig v oporo duši se lahko osvobodimo večnega trpljenja in se pripravimo na večne dobrine onega sveta. V sedanjem svetu pa obstajajo zaradi njih (knjig) samostanske zgradbe, gradnja božjih cerkva z notranjo opremo iz najrazličnejših božjih stvari ... In zaradi njih (knjig) je tu vsa cerkvena posest: da bi duhovnikom, diakonom in vsem cerkvenim služabnikom in vsem sobratom nudila počivališče za njihovo telo ter hrano in pijačo, obleko in obutev, meniške celice in vse potrebne stvari, ki so v njih, k temu pa še vasi, vrtove, reke, jezera, travnike in živali."

Ker naj bi torej menihi po sinodiku in po seznamu vsakodnevnih komemoracij pridobili vse tostransko in onostransko bogastvo, naj bi bili obvezani, da se kar najbolj skrbno držijo liturgičnih predpisov za branje teh knjig. Ker pa nihče ni brez greha, je vsak potreben žrtve v zahvalni molitvi in komemoracije iz knjig.⁴

Spis nato kot najpomembnejšo nalogo samostana opisuje opravljanje posmrtnega spominjanja s pomočjo knjig imenovanih "sinodik" in "seznam dnevne komemoracije". S tem samozavestno opravičuje zahtevo cerkve po posesti in prejetanju premoženjskih ustanov, ki vendar nudijo menihom le materialno varnost, da izpolnjujejo svojo nalogo.⁵

V nadaljevanju želim pokazati, v kolikšni meri je bila ta lastna predstavitev ruskega meništva, ki jo je oblikoval Iosif Volocki, upravičena. Pri tem bom izhajal iz naslednjih

¹ Za zgodovino samostana, prim. Nektarij ieromonah: Istoričeskoe opisanie Iosifova Volokolamskago vtoroklassnago monastyrja. Moskva 1887; A. A. Zimin: Krupnaja feodal'naja votčina i social'no-političeskaja borba v Rossii (konec XV-XVI vv.). Moskva 1977; skromneje: Lexikon des Mittelalters. zv. 5 (1991), stolpec 636.

² Institut ruskoj literatury (v nadaljevanju: IRLI). Rukopisnyj otdel, op. 23, št. 52.

³ Podroben opis pri N. S. Kazakova: Vassian Patrikeev i ego sočinenija, Moskva - Leningrad 1960, 343-348; I. Dergačeva: Stanovlenie povestvovatel'nyh načal v drevnerusskoj literature XV-XVII vekov (na materiale sinodika). Mu"nchen 1990 (=Specimina Philologiae Slavicae 89), 103-104

⁴ Skazanie o spasitel'nyh i dušepoleznyh knigah, izd. N. A. Kazakova v: Dies., Vassian Patrikeev i ego sočinenija 355-357, prevedeni del 355-356 (f. 41-41v).

⁵ Podobno misel je izrazil car Ivan IV. do stoglavske sinode 1551: Propad samostanske discipline pomeni zanemarjanje obvez do ustanoviteljev-darovalcev. - Stoglav, v: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija ruskogo centralizovannogo gosudarstva, ured. A. D. Gorskiy, Moskva 1985 (=Rossijskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov 2), 271 (glava 5, vopros 15), 352 (glava 75).

vprašanj: v okvirih kakšnih družbenih razmer so se razvijali Volokolamski in drugi ruski veliki samostani v središču skrbi za pokojne? Kakšne organizacije so se posluževali? Katere skupne poteze in katere razlike se kažejo v primerjavi z zahodno Evropo?

Potreba po skrbi za pokojne se je porodila že s cerkvenimi religioznimi oblikami, predstavami in dejanji, kot so že izdelane v svoji vzhodnocerkveni inačici prihajale v Rusijo s pokristjanjevanjem od konca 10. stoletja. - Veljalo je, da je treba duši najprej prvih štirideset dni po njeni ločitvi od telesa stati ob strani, da bo lahko prešla nebeške carinske postaje in da bo na štirideseti dan deležna ugodne razsodbe, kje bo počivala do poslednje sodbe. - Potem je bila potrebna in koristna stalna pomoč, ki naj bi pokojniku prek vseh njegovih grehov v življenju zagotovila še milost pri poslednji sodbi, morda pa že vnaprej izboljšala njegov položaj v onostranstvu.⁶

Skrb za lastni dušni blagor se je izražala v raznih oblikah: v premoženjski ustanovi, v dobrih delih, liturgičnem imenovanju; že v pozni antiki je meništvu doseglo položaj najbolj pristojnega upravitelja nad posmrtnim spominom.⁷ Za opravljanje komemoracij je cerkev vodila "diptihe", ki so temeljili na predhodnih antičnih svetnih oblikah, v pravoslavnem slovanskem izročilu pa so bili označeni kot "pomjanniki", spominske knjige.⁸ Sestavljene so bile hierarhično in so jih brali ob določenih liturgičnih postajah med dnevom, tednom in letom. V zahodni tradiciji jim ustrežajo "libri vitae", ki so bili razširjeni še v 11. stoletju.⁹

Ta, iz Bizanca izposojeni vzorec, skupek predstav in ravnanj je v staroruski družbi šele po dolgem razvojnem procesu dosegel uresničitev. Učvrstitev predstav in uveljavitev dejavnosti sta sovpadala z izpodrinjanjem in zamenjavo poganskih oblik. Proces pokristjanjevanja je potekal od centrov proti obrobju, od mest proti od njih oddaljenim območjem, od družbeno višjih proti družbeno nižjim slojem.¹⁰ Kot je razvidno še iz običajev 19. stoletja, je vsakodnevna pobožnost kljub pokristjanjenju zlasti na podeželju ohranila številne sinkretizme, ki kažejo na predkrščanski čas.¹¹

S pokristjanjenjem se je v stališču do pokojnih začela temeljita sprememba. V poganstvu je bilo to razmerje neposredno: mrtvi so bili blizu, imeli so fizične potrebe, sami so bili hkrati dobrotni in preteči. V krščanstvu pa je bilo to razmerje posredno. Samo Bog ali Kristus lahko vplivata na počutje pokojnih; živim preostanejo le oblike posmrtnega spominjanja, ki naj bi vplivale na stališče Boga do pokojnega. Sami pokojniki so postali brezmočni.¹² Uveljavitev tega prepričanja je bila bistveni sestavni del procesa pokristjanjevanja.

Že za kijevski in zgodnji moskovski čas ruske zgodovine in še tudi v 15. stoletju imamo številna posamezna pričevanja o opravljanju krščanskih oblik skrbi za pokojne s premoženjskimi ustanovami, dobrotljivostjo in obrednim razmišljanjem. Poznamo velike knežje cerkvene premoženjske ustanove. Po enkomijih, slavnostnih govorih za umrlimi knezi v kronikah lahko spremljamo, kako se je opevana knežja krepost, izražena v radodarnosti do spremstva, postopno umaknila kreposti, ki sta jo predstavljala dobrotljivost in širokogrudno darovanje premoženjskih ustanov, ki naj bi zagotovila lastni dušni blagor. V staroruski kronistiki se meje med zgodovinopisjem in posmrtnim spominjanjem stapljajo.

⁶ Ta stališča so izdelali različni avtorji grške patristike; številna ustrezna besedila najdemo v literarnem delu ruskih "sinodikov"; prim. E. V. Petuhov: Očerki iz literaturnoj istorii sinodika, Sanktpeterburg 1895; R. Stichel: Studien zum Verhältnis von Text und Bild spät- und nachbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Wien 1971; Dergačeva, Stanovlenie s katalogom 135-164.

⁷ Dober pregled o povezovanju oblik posmrtnega spomina nudijo dela v zborniku: Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter, izd. K. Schmid, J. Wollasch, München 1984 (=Münsterische Mittelalter-Schriften 48); Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet, izd. Karl Schmid, Freiburg 1985.

⁸ Uporabljena je ruska fonološka inačica.

⁹ Razvoj vrst virov za posmrtno spominjanje na Zahodu je skromno opisan pri P. J. Schuler: Das Anniversar. Zu Mentalität und Familienbewusstsein im Spätmittelalter, v: Die Familie als sozialer und historischer Verband. Untersuchungen zum Spätmittelalter und zur frühen Neuzeit, izd. P. J. Schuler, Sigmaringen 1987, 67-117

¹⁰ Tu je razlika s pokristjanjevanjem barbarskih ljudstev zunaj antične civilizacije, kjer je proces pokristjanjevanja najprej potekal od spodaj navzgor.

¹¹ Opozorimo le na D. Zelenin: Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin - Leipzig 1927 (=Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte 3); B. A. Uspenskij: Filologičeskie razyskanija v oblasti slavjanskih drevnostej (Relikty jazyčestva v vostočnoslavjanskem kul'te Nikolaja Mirlikijskogo), Moskva 1982.

¹² Vsako odstopanje od tega pravila je označeno kot izjemno; sem sodi zlasti možnost čudežnega v kultu svetnikov.

Kanonski viri 12. stoletja obveščajo o praksi "sorokousta", spominskih obredov v prvih štiridesetih dneh po smrti.¹³ Pri izkopavanjih v Novgorodu in Smolensku so našli brezovo lubje z vrezanimi sezname imen, ki so verjetno ob posebnih priložnostih služili za predlogo pri obredu komemoracije.¹⁴

V drugi polovici 14. stoletja so "strigol'niki", ki jih je pravovernost obsodila za heretike in ki so nasprotovali kupljivosti cerkvenih storitev in uradov, zavrgli tudi cerkvene oblike skrbi za pokojne; verjetno je šlo za nasprotovanje zlorabam spajanja z materialnimi koristmi, ne pa za popolno odklanjanje skrbi za pokojne. Prav dejstvo, da je prišlo do nasprotja med hierarhijo in "strigol'niki" glede skrbi za pokojne, je dokaz za čvrsto usidranost vsakodnevnih prakse.¹⁵

Že od 12. stoletja je besedo "pomjannik" - starejšo, pri drugih pravoslavnih Slovanih do danes ohranjeno oznako za "diptih" - v Rusiji postopno izpodrinila beseda "sinodik". "Sinodik" se je sprva nanašal le na "Synodikon pravoslavja", ki so ga brali na pravoslavno nedeljo na začetku posta. Poleg sklepov sedmih ekumenskih koncilov je vseboval tudi obsodbo učiteljev zmot in odobravanje za žive in umrle pravoverce.¹⁶ V prenesenem izročilu so bili zdaj tudi "diptihi", ki so prav tako kot "synodikon" vsebovali sezname imen, označeni kot "sinodik".¹⁷ V ruskem jezikovnem prostoru je dobil "pomjannik" nov pomen; "pomjannik" je v "sinodiku" skupek imen ene družbene skupine, npr. vrsta ruskih vladarjev ali škofov ene škofije, ali imen ene družine.

Kontinuirano posmrtno spominjanje v kijevske in zgodnjem moskovskem času ni bilo omejeno na samostane, ampak so ga v veliki meri gojile same družine. - Trajna zagotovitev organiziranega posmrtnega spomina po samostanih je šele v 15. stoletju doživela svoj veliki razmah; šele konec tega stoletja je postalo izročilo "sinodikov" omembe vredno.

Osnove za vlogo samostanov kot centrov posmrtnega spomina so nastale že zgodaj. Mreža samostanov v Rusiji se je že od srede 14. stoletja občutno zgostila zaradi številnih novih ustanovitev zlasti v severnih kolonizacijskih področjih. Skupnosti, ki so bile prvotno zamišljene kot zatočišča askeze in samostanske revščine, so zelo hitro spremenile svojo vlogo. Prav zaradi vedno večje učinkovitosti prepričanja, da meništvo nudi najbolj zanesljivo pot k dušnemu blagru, se samostani niso mogli odtegniti "svetu". Pridobili so privlačnost kot prejemniki premoženjskih ustanov, kot kraji skrbi za ostarele in za pripravo na smrt, kot kraji za pokopavanje in kot središča obredne skrbi za pokojne.¹⁸

Rastoče število ustanoviteljev-darovalcev, ki so si prizadevali za stalen posmrtni spomin, je prisilila samostane k razvoju oblik diferenciranega urejanja komemoracij. Popolno izoblikovanje teh oblik v 16. stoletju se sicer dopolnjuje z drugimi procesi normiranja: močnejšemu prehodu v pismenost v svetni oblasti in pravosodju, v izoblikovanju državnega upravnega aparata, v prizadevanju cerkve za nadzor nad vsakodnevnim življenjem vseh družbenih slojev.

Kakšna je bila v svojem razcvetu organizacija skrbi za pokojne v velikih ruskih samostanih, je najbolj razvidno iz virov samostana Volokolamsk, kjer je izročilo posebej ugodno.

Že v na začetku navedenem besedilu o nalogi menihov je omenjena pomembna novost iz konca 15. stoletja; Iosif namreč omenja dva različna seznama, iz katerih naj bi se brale

¹³ Voprosanie Kirikovo, izd. L. K. Goetz: Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts, Stuttgart 1905 (ND Amsterdam 1963), 213 § 3. - "Sorokoust", pri južnih Slovanih "četrdesetnica", odgovarja zahodnim tridesetdnevnim mašam.

¹⁴ B. A. Kolčín - A. S. Horošev - V. L. Janin: Usad'ba novgorodskogo hudožnika XII v., Moskva 1981, 43, 56, 143-166.

¹⁵ N. A. Kazakova - Ja. S. Lur'e: Antifeodal'nye eretičeskie dviženija na Rusi XIV-načala XVI veka, Moskva - Leningrad 1955, 48 sl.; odprto pismo Stefana iz Perma iz 1483 proti "strigol'nikom" 241 sl.

¹⁶ Za "Sinodik pravoslavja" prim. V. Mošin: Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavija, v: Vizantijskij vremennik 16 (1959), 317-394 (komentar); 17 (1960), 278-353 (besedila); J. Gouillard: Le Synodikon de l'Orthodoxie. Édition et commentaire, v: Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines 2 (1967), 1-316; V. V. Dergačev: K istorii russkikh perevodov Vselenskogo Sinodika, kot priloga v: Dergačeva, Stanovlenie 165-188.

¹⁷ Najzgodnejša omemba v ponaredku listine iz okrog 1135: Ustav Vsevoloda Mstislaviča o cerkovnyh sudah, v: Drevnerusskie knjažeskie ustavy XI-XV vv., izd. Ja. N. Ščapov, Moskva 1976, 155, št. 8.

¹⁸ Kot sintetična predstavitev je še neprežeeno delo I. Smolitsch: Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen 988-1917, Würzburg 1953 (=Das östliche Christentum n. v. 10/11). - Tu sicer ni obravnavana vloga samostanov kot središč skrbi za pokojne.

komemoracije: "sinodik" in "dnevni (posmrtni) spomin". Tudi v listinah premoženjskih ustanov iz 16. stoletja iz Volokolamska¹⁹ in v knjigi premoženjskih ustanov, ki so jo vodili od približno 1560²⁰ se praviloma razlikuje med dvema seznamoma, v katera so želeli biti vpisani ustanovitelji-darovalci. Najpogostejše oznake so "večnyj sinodik" in "povsjadnevnyj spisok", pri čemer se razlika praviloma nanaša na pridevnika "večni" in "dnevni", medtem ko samostalniki bolj variirajo.

Če zanemarimo redke pripombe starih mojstrov ruskega cerkvenega zgodovinopisja E. E. Golubinskega in N. K. Nikolskega, doslej ni bilo raziskano, v čem je razlika med obema seznamoma. Izkazalo pa se je, da se iz poznavanja organizacijskih oblik obrednega posmrtnega spomina hkrati kaže tudi obris ruske družbene in miselne zgodovine na pragu novega veka.²³

Razliko med obema tipoma seznamov je možno razložiti s pomočjo vira, ki ga je sicer že v začetku 20. stoletja delno objavil Golubinski, a je takorekoč pozabljen: gre za "obihodnik" iz Volokolamska, ki približno ustreza zahodni vrsti samostanske "consuetudo" in opisuje posebne običaje samostana.²⁴ Besedilo je nastalo okrog 1575; vendar pa obstaja dovolj namigov, tako tudi zgoraj citirano besedilo, da je bila praksa že v času samostanskega ustanovitelja Iosifa komaj kaj drugačna.²⁵ Obratno pa je takorekoč gotovo, da gre pri vpeljavi drugega seznama za posebno rusko razvojno novost, verjetno prav iz Volokolamska, ki ni imela zgleда na bizantinskem ali južnoslovanskem območju. Enaka praksa je dokazljiva po 16. stoletju tudi za oba najpomembnejša velika ruska samostana, Trojice-Sergijev in Kirillo-Belozerski, kakor tudi za mnoge druge manj slavne samostane.²⁶

Po "obihodniku" je ustanovitelj oz. tisti, za kogar je bila podarjena premoženjska ustanova, skupaj z družino dobil "pomjannik" v večnem sinodiku, tako da je seznam zelo hitro rasel. Vpis naj bi veljal časovno neomejeno, "za večno". Marsikdo je dosegel vpis tudi brez premoženjske ustanove. Tako so bili v večnem "sinodiku" Volokolamska vpisani vsi poimensko poznani pokojniki, ki so bili pokopani v grobu revežev malega Spirovskega samostana, ki je bil odvisen od Iosifovega samostana.²⁷

Zaradi velikega obsega je bilo izključeno, da bi se večni "sinodik" v celoti prebiral na obrednih postajah, ki so bile predvidene za komemoracije v dnevnem, tedenskem in letnem ciklu. Branje je sledilo neodvisno od obrednih postaj, kar je seveda zmanjšalo simbolični pomen komemoracije. Več ur na dan je stal menih v niši kora pri pultu s svečo in počasi bral iz večnega "sinodika".²⁸ Po svoji oznaki in zgradbi z razdelitvijo na družinske "pomjannike" je "sinodik" ustrezal izročilu "diptihov"; pač pa se je v obredni vlogi od njih močno oddaljil.

Nasprotno temu pa se je v obrednem izročilu "diptihov" uveljavil dnevni seznam, ki so ga dnevno brali ob ustreznih postajah in ciklih v božjih obredih, pri "pannychidah" in pri "litiji", kot je bilo zapisano v imenu seznama; število vpisov je moralo zato ostati majhno; vsak vpis dodatnega družinskega člana je bilo treba dodatno plačati.

¹⁹ Akty feodal'nogo zemlevladienija i hozjajstva. Čast' 2, izd. A. A. Zimin. Moskva 1956. V fondu listin v Volokolamsku do začetka 17. stoletja predstavljajo listine o premoženjskih ustanovah približno tretjino.

²⁰ Vkladnaja kniga Iosifova Volokolamskago monastyra, izd. A. A. Titov. Rukopisi slavjanskija i russkija, prinadležaščija I. A. Vahromeevu, zv. V, Moskva 1906. Priloženija 1-79.

²¹ E. E. Golubinskij: Istorija ruskoj cerkvi, zv. I, 1-2. 2. izd. Moskva 1901-1904, zv. II.2. Moskva 1910 (ND The Hague - Paris 1969), 573-577.

²² N. K. Nikol'skij: Kirillo-Belozerskij monastyr' i ego ustrojstvo do vtoroj četverti XVII v. (1397-1625), zv. I.2, Sanktpeterburg 1910, 146-147, 151-153.

²³ Knjižni naslov, ki je postal geslo: A. A. Zimin: Rossija na poroge novogo vremeni (Očerki političeskoj istorii pervoj treti XVI v.), Moskva 1972.

²⁴ Obihod Iosifo-Volokolamskago monastyra, izd. partim Golubinskij, Istorija ruskoj cerkvi II.2, 577-582.

²⁵ Praksa je dobro razpoznavna že v pismu Iosifa kneginji Golenini (1504-1513), ki se je pritoževala nad visokimi cenami: Poslanie knjagine Goleninoj, v: Poslanija Iosifa Volockogo, izd. A. A. Zimin, Ja. S. Lu'č'e, Moskva-Leningrad 1959, 179-183. - Prim. ř: v nadaljevanju.

²⁶ Zadosten dokaz so že listine o premoženjskih ustanovah za različne samostane, ki kot protiuslugo za premoženjsko ustanovo predpisujejo vpis v dva seznama. Prim. gradivo pri Golubinskij: Istorija ruskoj cerkvi 547-577.

²⁷ A. Gorskij - K. Nevostrujev: Opisanie slavjanskij rukopisej moskovskoj sinodal'noj biblioteki. zv. III.1. Moskva 1869 (ND Wiesbaden 1964), št. 403. str. 401 (izvleček iz "obihodnika" iz Volokolamska).

²⁸ Obihod (izd. Golubinskij), 579.

Vpis v dnevni seznam je bil lahko časovno omejen; tedaj je stal letno po 1 rubelj na osebo. Šele po vplačilu 50 rubljev ali ustrezne protivrečnosti je bil vpis v dnevno listo časovno neomejen. Če primerjamo, da je bil pri premoženjskih ustanovah npr. konj ocenjen na 4 do izjemoma 120 rubljev ali da je lahko samostan za denarno ustanovo 120 rubljev kupil celo vas,²⁹ vidimo, da je bil vpis na dnevno listo omogočen le premožnim.

Medtem ko je cenovni sistem prvič vpisan v "obihodniku" iz Volokolamska, pa so različni postopki pri branju seznamov navedeni že v drugem najstarejšem sinodiku iz Volokolamska iz 1526.³⁰

Tudi posredne priče za obstoj dvojnosti - omembe v spisih Iosifa iz Volokolamska, razlikovanje v listinah in v knjigi premoženjskih ustanov, navedbe "sinodika" iz 1525 in "obihodnika" - bi že zadostovale kot dokaz za nekdanji obstoj opisanega postopka. Ali pa je mogoče to dokazati tudi s pomočjo ohranjenih seznamov? Končno je bilo treba računati na izgubo primerkov dnevnega seznama, ki so - drugače kot obsežni "sinodiki" v knjižni obliki - po trditvi "sinodika" iz 1525 obstajali le iz posameznega lista; "obihodnik" iz 1575 govori o "pergamentnih zvezkih".

Proti pričakovanju sem v osrednjem državnem arhivu za stare dokumente v Moskvi, v enem od štirih arhivov oz. bibliotek s predmeti iz Volokolamska naletel na imenski seznam iz okrog 1590 na 16 listih, ki se da opredeliti kot dnevni seznam za neomejen posmrtni spomin. Že po razporedu je razpoznaven poseben položaj seznama glede na "sinodike": namesto "pomjannikov" za vso družino tekoče označuje pripadnike različnih družin, krstno oz. meniško ime črno, priimek zgoraj pa manjše, rdeče. Laiki in menihi, moški in ženske, so zapisani drug poleg drugega.³¹

Iz primerjave z določitvami listin premoženjskih ustanov se je dalo potrditi, da gre za mlajši primerek dnevnega seznama; razvrstitev približno sledi časovnemu razporedu premoženjskih ustanov. Drugače kot "sinodiki" seznam ni bil napisan na liste iz papirja, ampak - kot je rečeno v "obihodniku" - na pergament.

Glede na "obihodnik" se je za menihe vodila ločena knjiga, tako da je ustanovitelj-darovalec, ki je kasneje v Volokolamsku postal menih, dobil posmrtni spomin v treh knjigah: v večnem "sinodiku", dnevnem seznamu in seznamu sobratov.

Nad neomejenim vpisom v dnevni seznam za premoženjsko ustanovo v vrednosti 50 rubljev je v cenovnem sistemu Volokolamska obstajala še višja stopnja: za premoženjsko ustanovo najmanj 100 rubljev je bil poleg vpisa v sezname enkrat letno "korm", pogostitev menihov v spomin na ustanovitelja-darovalca ali na tistega, za kogar je bila podarjena premoženjska ustanova. Osnova za to je bilo pojmovanje, da je komemorirani menihe takorekoč naknadno pogostil:³² v zahvalo za pogostitev naj bi zanj opravili priprošnje; obenem so sprejeli obrok v smislu svoje pripadnosti k "najmanjšim bratom Kristusa" namesto Kristusa samega. Pogostitve so bile običajno na dan godu ali na dan smrti komemoriranca, včasih - ob ustrezno višji daritvi - pa na oba dneva.

Za oskrbovanje pogostitev so sobratje v Volokolamsku vodili knjigo o pogostitvah, ki se je ohranila v treh primerkih iz okrog 1580.³³ Urejena je koledarsko, z začetkom 1. septembra, kar je bil bizantinski začetek leta; poleg imena komemoriranca lahko tudi navaja premoženjske ustanove in omenja jedi in pijačo, s katerimi naj bi postregli: vrste rib, zelenjavo, pecivo, kvas.

²⁹ Vkladnaja kniga št. 190, 208, 14.

³⁰ Gosudarstvennyj istoričeskij muzej (v nadaljevanju GIM) (Moskva), Eparhial'noe sobranie. št. 411, f. 3-6. Besedilo je iz Volokolamska in je ohranjeno tudi v: Gosudarstvennaja biblioteka im. Lenina (v nadaljevanju GBL) (Moskva), fond 113, št. 517 (zbir rokopisov, sreda 16. stoletja), f. 31v-34; Central'nyj gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov (Moskva) (v nadaljevanju CGADA), fond 1192, opis' 2, št. 559 ("sinodik" iz 1597), f. 30-32v; konec (f. 33-34) manjka; v že prej omenjenem najstarejšem "sinodiku" (IRLI, op. 23, št. 52) je na f. 73v "incipit" besedila; ostanek se je izgubil pri (pre)vezavah rokopisa: na f. 74 začenja nov snopič z drugim rokopisom. - Besedilo je kasneje prišlo v Kirillo-Beozerski samostan, prim. Nikol'skij: Kirillo-Beozerskij monastyr' 1.2, 146-147 citate iz enega od samostanskih rokopisov.

³¹ CGADA, fond 1192, opis' 2, št. 561, f. 2-11, 13-18. Za sestavo zvezka, prim. spodaj.

³² Razvojno je krščanska spominska pogostitev nadomestila pogostitvene obrede, ki so temeljili na predstavi, da je pokojni sam navzoč pri obedu; v pravoslavni sinkretistični ljudski navadi so se take pogostitve "s pokojnim" obdržale do najnovejšega časa.

³³ CGADA, fond 1192, opis' 2, št. 556; GIM, Eparhial'noe sobranie št. 415 (675); GBL, f. 113, št. 681.

Kadar so bili komemoriranci pokopani v samostanu, je knjiga o pogostitvah dodatno označila prostor njihovega groba; kajti k letnemu spominu je spadala "pannychis" na grobu.³⁴

Ruske knjige o pogostitvah, ki so ohranjene tudi iz številnih drugih samostanov, moremo nekako primerjati s poznosrednjeveškimi zahodnimi "aniversariji", ki pa se niso vodili v samostanih ampak v mestnih farnih cerkvah.³⁵

V "obihodniku" opisan način vpisov v različnih knjigah za opravljanje posmrtnega spomina se da za številne ustanovitelje-darovalce in komemorirance še izpopolniti. Veriga se začne z listino o premoženjski ustanovi, ki je bila praviloma izstavljena samo pri premoženjskih ustanovah v obliki zemljišč, ne pa pri tistih v obliki denarja ali premičnih dobrin. Nadaljuje se s knjigo premoženjskih ustanov, ki beleži vse večje premoženjske ustanove in obredne protiusluge; posamezen vpis predstavlja tako rekoč izvleček listine o premoženjski ustanovi.³⁶ Imena komemoriranih je moč znova najti v knjigi o pogostitvah in v dnevnem seznamu; v primerkih večnega "sinodika" so pisane družine.³⁷

Tudi je mogoče ugotoviti, da ne gre le za mehanične prepise. Ker so bili vpisi v dnevnem seznamu po podatkih o premoženjskih ustanovah od konca 15. stoletja časovno omejeni na nekaj let, jih v ohranjenem primerku dnevnega seznama iz konca 16. stoletja ne najdemo več.³⁸ - Ustanovitelji-darovalci, ki so, še preden so nadeli meniška oblačila, podarili samostanu denar ali dobrine, so z laičnim imenom zapisani v knjigi premoženjskih ustanov; v dnevnem seznamu pa se pojavljajo pod svojim kasnejšim meniškim imenom.³⁹ - Sicer pa srečamo tudi pomanjkljivosti: Nikita Vasiljevič Šeremetov bi moral biti po knjigi premoženjskih ustanov deležen komemoracije živih na svoj god, 15. septembra; misel na pokojnega naj bi premaknili na dan njegove smrti. V knjigi o pogostitvah, ki se nanaša na komemoracije, pa je njegov posmrtni spomin še naprej označen s 15. septembrom.⁴⁰

V večnih "sinodikih" je razmerje med moškimi in ženskami še približno uravnoteženo; v dnevnem seznamu so ženske s približno 30% že v manjšini; podatki o pogostitvah se v 80% nanašajo na moške. Prav tako so le okrog 20% premoženjskih ustanov darovale ženske. Ne glede na posamezne primere udejstvovanja žensk v staroruski družbi⁴¹ so te številke pač zanesljiv dokaz zagotovljene nadvlade moških.

Kdo pa so bili ustanovitelji-darovalci v Volokolamsku? "Obihodnik" sam pove, komu so namenjene nudene liturgične dejavnosti: samostan je prejel "darove vladarja, velikih knezov in

³⁴ Koliko so navedbe mest grobov popolne, bo treba še raziskati. Precej gotovo so popolne omembe v knjigi o pogostitvah Kirillo-Belozerskega samostana, ki so ohranjene šele v mlajši redakciji iz 17. stoletja: Kormovaja kniga Kirillo-Belozerskega monastyrja, izd. I. P. Saharov, v: Zapiski otdelenija ruskoj i slavjanskoj arheologii Imperatorskago arheologičeskago obščestva I (1851), III, 46-105.

³⁵ Schuler, Das Anniversar, 86-88.

³⁶ Kazakova, N. A.: K izučennju vkladnyh knig, v: Rukopisnoe nasledie drevnej Rusi. Po materialam Puškinskogo doma, Leningrad 1972, 260-266. vsebuje konkordanco ohranjenih listin o premoženjskih ustanovah in opomb o teh premoženjskih ustanovah v "sinodiku" IRLI, op. 23, št. 52. Te premoženjske ustanove so vse vpisane tudi v knjigo o premoženjskih ustanovah.

³⁷ Samo dva primera: Knez Peter Nikitič Obolenskij: IRLI, op. 23, št. 52, f. 72 (omemba premoženjske ustanove v "sinodiku") - Vkladnaja kniga št. 17 (ena listina manjka) - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 556, f. 115 (knjiga o pogostitvah) - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 561, f. 6 ("povsjadnevny spisok") - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 559, f. 44v-45 (večni "sinodik" iz konca 16. stoletja). // Semen Ivanovič Bel'skij: IRLI, op. 23, št. 52, f. 8-8v, 68v - Vkladnaja kniga št. 12, pogostitev 4. septembra, verjetno je izdajatelj napačno prebral namesto 1. septembra) - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 561, f. 6 - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 559, f. 43v-44 ("pomjannik" družine) - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 556, f. 44v (pogostitev 1. septembra) // Žal mi dva starejša velika "sinodika": GIM, Eparhial'noe sobranie, št. 411 (668) in št. 414 (673) nista bila dostopna.

³⁸ Tako v IRLI, op. 23, št. 52 časovne omejitve za Vassiana Mohnja (f. 73: za 20 let od 1502); za Vasilija Zvenigorodskega (f. 72v: za 15 let od 1503).

³⁹ Premoženjske ustanove Anne Ščenjateve: Vkladnaja kniga št. 225 (listina manjka). - Na dnevnem seznamu: "Anastasiju", zgoraj: "Ščenjateva" (CGADA, fond 1192, op. 2, št. 561, f. 13). - V knjigi o pogostitvah je pod tem imenom soimenovana 6. septembra, na dan pogostitve za njenega sina Petra kot meniha Pimina: CGADA, fond 1192, op. 2, št. 556, f. 45v. - "Pomjannik" za njeno družino v večnem "sinodiku" je prepisan: "Rod knjagini Anny Ščenjatevoj"; pač pa je v samem "pomjanniku" imenovana kot "Anastasija". (CGADA, fond 1192, op. 2, št. 559, f. 41). - Identifikacije ne utemeljuje le to, da vpis v dnevni seznam imenuje tudi priimek, ampak tudi, da je oseba praviloma kot meniško ime izbrala ime z enako začetnico.

⁴⁰ Vkladnaja kniga št. 235 (1560) - CGADA, fond 1192, op. 2, št. 556, f. 52. - Pri Nikitovem bratu Ivanu s komemoracijo 12. novembra (dan Janeza Usmiljenega) je prišlo do prestavitve; vsekakor pod 12. novembrom ni vpisa.

⁴¹ C. Goehrke: "Moj gospod in srčni prijatelj!", v: Primi sobranie pestyh glav. Festschrift Peter Brang 65, Bern etc. 1989, 655-670; N. L. Puškareva: Ženščiny Drevnej Rusi, Moskva 1989.

velikih kneginj, vladarjevih bojarjev in knezov in velikih ljudi, metropolita, škofov, arhimandritov, igumanov, duhovnikov in "d'jakov" vladarja in vsakokratne oblasti in ljudi iz "prikazov", uradov.⁴²

Pri pretresu različnih vzporednih virov iz Volokolamska lahko te skupine dejansko znova najdemo: vladarjeva družina, knezi, bojarjsko in službujoče plemstvo, duhovna hierarhija, ki je izšla iz plemstva. Večji del vsaj moških imen je znan iz sočasnega upravnega popisa svetnega imetja.⁴³

Prav osupljivo je, da pri pregledu virov za vodenje komemoracij iz drugih velikih ruskih samostanov, zlasti iz Trojice-Sergijevskega in iz Kirillo-Belozerskega, naletimo vedno znova na ista imena kot v Volokolamsku.⁴⁴ Darovati premoženjske ustanove tem samostanom je bilo vprašanje družbenega prestiža. Sistem nujenih protiuslug je tam večinoma ustrezal tistemu v Volokolamsku. V manj znanih samostanih je število znanih imen manjše; ustrezno manjšemu ugledu so ti samostani gojili predvsem komemoracijo za plasti prebivalstva z nižjim družbenim položajem.⁴⁵ Vpis v sezname samostana je kazal povezanost posameznega komemoriranca in njegove družine s samostanom in s krogom njegovih ustanoviteljev-darovalcev.⁴⁶

Soglasje k pravici do posmrtnega spominjanja neodvisno od nasprotij v času življenja je bilo tako zakoreninjeno,⁴⁷ da je car Ivan IV. dal naknadno sistematično zbrati imena žrtev svojih pregonov in zanje 1583 ustanovil posmrtno spominjanje v številnih samostanih. Seznam žrtev, ki se je ohranil v šestnajstih "sinodikih" iz trinajstih samostanov, je postal v raziskavah znan pod imenom "sinodik opal'nyh", seznam izobčenih; vsebuje 1040 imen, med njimi 400 s priimki; nadaljnjih 2060 žrtev je glede na okoliščine njihove smrti omenjenih sumarično.⁴⁸ Tudi v Volokolamsku so bili "opal'nye" deležni posmrtnega spomina.⁴⁹

Funkcija komemoracije v samostanih je daleč presešla izpolnitev verskih potreb glede na krščansko eshatološke predstave. - Posmrtni spomin je družinam in družbenim skupinam zagotavljal samoprečiščanje, da tudi po smrti posameznega pripadnika skupine stabilnost njihove skupine ne bo ogrožena.⁵⁰

V sposobnosti za darovanje se je izražala družbena moč posameznika. Iosif Volokolamski je to misel takole izrazil:

"Na revne Bog ne naslavlja svojih zahtev; od vsakega bogatega pa terja po njegovih zmogljivostih. Tudi če se bogati pomeniši, a pri tem ne ustanavlja-daruje po svojih močeh, se v samostanu ne sme spominjati po smrti."⁵¹

⁴² Obihod Volokolamskega monastirja. 579.

⁴³ S. B. Veselovskij: Issledovanija po istorii klassa služilyh zemlevladel'cev. Moskva 1968. 26. imenuje "sinodike" kot korektiv za rodovniške sezname v "rodoslovnih knjigah" od časa Ivana IV., ki so skupaj z "razrjadnimi knjigami" o nosilcih služb (vodili so jih od konca 15. stoletja) določale "rang" posameznika. Prim. M. E. Byčkova: Rodoslovnye knigi XVI-XVII vv. kak istoričeskij istočnik. Moskva 1975. - Upravni popis svetnega imetja so intenzivno ovrednotile nove ameriške raziskave. Navedimo le N. Shields Kollmann: Kinship and Politics. The Making of the Muscovite Political System. 1345-1547, Stanford, Cal. 1987.

⁴⁴ Primer Anna Ščenjateva: v Volokolamsku. prim. op. 39 - Vkladnaja kniga Troice Sergieva monastirja, izd. E. N. Klitina, T. N. Manušina, T. V. Nikolaeva, ured. B. A. Rybakov. Moskva 1987. 97 (f. 344) - A. A. Titov: Sinodiki XVII Pereslavskago Nikitskago monastirja, Moskva 1903, 5, 67. - Anin sin Peter-Pimin, v: Kormovaja kniga Kirillo-Belozerskago monastirja 87 (pogostitev 24. avgusta na spominski dan njegovega očeta Mihaela). // Primer Semen Ivanovič Bel'skij: v Volokolamsku prim. op. 37 - Kormovaja kniga Kirillo-Belozerskago monastirja 52 (pogostitev 1. septembra, kot je zapisano v knjigi o pogostitvah v Volokolamsku).

⁴⁵ Primere za take skromnejše "sinodike" nudijo faksimilirane izdaje: Sinodik Dedovskoj pustyni Totemskago uezda, izd. A. N. Pypin, Spb. 1877 (=Izdanija imperatorskago občestva ljubitelej drevnej pis'mennosti 13); Sinodik Ljubeckago Antonievskago monastirja, izd. Černigovskaja gubernskaja učenjaja kommissija, Černigov 1902.

⁴⁶ Prim. analogijo z B. H. Rosenwein: To be the neighbour of Saint-Peter. The social meaning of Cluny's property, 909-1049, Ithaca - London 1989.

⁴⁷ Sled tega danes večkrat preklicanega soglasja najdemo v sodobnih mirovnih pogodbah, ki vsebujejo določila o obojestranski zaščiti grobov padlih.

⁴⁸ S. B. Veselovskij: Issledovanija po istorii opričniny, Moskva 1963; R. G. Skrynnikov: Opričnyj terror, Leningrad 1969 s primerjavo različnih inačic izročila 266-288.

⁴⁹ Sam seznam, kolikor je znano, v Volokolamsku ni ohranjen; vendar pa mlajša knjiga o premoženjskih ustanovah omenja premoženjske ustanove in komemoracije "po gosudar'skoj imjannoj rospisi": ČGADA, fond 1192, opis' 2, št. 395, f. 16-18v.

⁵⁰ Oexle v svojih delih vedno znova poudarja cilj samopotrjevanja, npr. B. O. G. Oexle: Sedanost pokojnih, v: Death in the Middle ages, izd. H. Braet, W. Verbeke, Leuven 1983 (=Medievalia Lovaniensia 1, 9), 19-77, tu 34.

⁵¹ Iosif Volockij: Poslanie knjagine Golenin, 181.

Ustanavljanje-darovanje je bilo sredstvo lastne prezentacije v družbi; zato je bilo nujno, da je vladar prispeval največje darove. V njegovi sposobnosti za ustanavljanje-darovanje se je izražala - kot nekoč v darežljivosti do spremstva - vladarska sposobnost.

Tako imenovani sodobni pogled na svet v prizadevanju samostanov za darovnicami enostransko ali celo izkrivljeno vidi le pohlep po bogastvu. Postopek sprejemanja darov in nudenja obrednih protiuslug zanje je ustrezal religiozno in družbeno utemeljeni splošno družbeni potrebi.

Konec 15. in v začetku 16. stoletja so bile v ruskem meništvu v krogu okrog Nila Sorskega dejavne struje, ki so se zavezale zgledu "hesychasma" in so v gospodarskem udejstvovanju samostanov videle nevarnost.⁵² Njihov pogled na samostansko življenje pa ni bil v skladu z interesi družbe, ki jih je obdajala. Tako so bogati veliki samostani, ki so bili tesno povezani z vladarjem, preželi podobo ruske samostanske panorame. Tu je materialni in družbeni status samostanov ustrezal onemu ustanoviteljev-darovalcev in tistih, ki so hoteli tam postati menihi.

Nasproti Nilu Sorskemu je Iosif Volokolamsk zastopal načelo:

"Če pa samostani nimajo vasi, kako naj se potem pomeniši plemenit človek visokega rodu? In če ni "starcev?" plemenitega izvora, kje tedaj dobiti ljudi za urad metropolita, za nadškofe ali škofe ali za odlične urade?"⁵³

Prizadevanje carjev in velikih knezov, da bi izenačili pravni položaj knezov, bojarjev in službujočega plemstva,⁵⁴ se je do neke mere kazalo tako, da je bil obseg posmrtnega spomina v prvi vrsti odvisen od višine premoženjske ustanove, torej od gospodarske sposobnosti, ne pa od pravno opredeljenega stanu. Skupna udeležba pri praksi komemoracije je bila ob skupni vezi, ki jo je predstavljala služba carju, pomembna okoliščina integracije različnih skupin plemstva.

Z razmišljanjem o verski in družbeni vlogi samostanskega posmrtnega spomina smo prišli do vprašanja o vzporednicah na Zahodu. Kar sem pravkar dejal o integraciji plemstva očitno spominja na komemorativno prakso, ki je cvetela v zahodni Evropi v visokem srednjem veku in je našla najbolj značilen izraz v Clunyju in v z njim povezanih samostanih.⁵⁵

Tu kot tam, v Rusiji kot v zahodni Evropi, obstaja očitno ozka zveza med razcvetom samostanov kot središč skrbi za pokojne in stabilizacijo fevdalne družbe.⁵⁶ Podobni predpogoji so bili: oblast, oprta na plemstvo; gospodarska osnova v zemljiški posesti; odvisno kmetstvo; prepletanje svetne in duhovne oblasti. Pri tem je opazen časovni zamik obeh pojavov v Rusiji. Kot lahko tam šele od 15. stoletja govorimo o močnejši koncentraciji fevdalnih značilnosti, se je tudi z velikimi samostani povezana plemiška skrb za pokojne razvila šele kaka štiri stoletja kasneje kot na Zahodu;⁵⁷ s tem povezan pojav premoženjskih ustanov je glede na časovni zamik v primerjavi z zahodno Evropo vsekakor mnogo močnejše prežet z denarnim gospodarstvom.

Medtem ko v moskovski Rusiji ni prišlo do izraza izoblikovanje lestvice teritorialno opredeljenih privilegijev, pa so prav veliki samostani dosegli položaj, ki je v veliki meri ustrezal zahodni imuniteti.⁵⁸

⁵² F. v. Lilienfeld: Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der Tradition im Rußland Ivans III.. Berlin 1963.

⁵³ Pis'mo o neljubkah inokov Kirillova i Iosifova monastyrja: v prilogah k: Poslanija Iosifa Volockogo, 366-369. tu 367.

⁵⁴ Knezi: torej tudi oddaljeni pripadniki dinastije Rjurikovičev; preprosto službujoče plemstvo za razliko od knezov in bojarjev nima "votčine", aloda, ampak le "pomest'e. ki - kot fevd - zavezuje k služnosti.

⁵⁵ Omenimo le: J. Wollasch: Totengedenken im Reformmönchtum, v: Monastische Reformen des 9. und 10. Jahrhunderts, izd. R. Kottje, H. Maurer, Sigmaringen 1989 (=Vorträge und Forschungen 38), 147-166. - Synopse der Cluniacensischen Necrologien, izd. J. Wollasch, zv. 1-2, München 1982 (=Münsterische Mittelalter-Schriften 39); delo s pregledno objavo ohranjenih "nekrologov" ponazarja prakso sklepanja pobratimstev Clunyja z drugimi samostani; obenem dovoljuje rekonstrukcijo izgubljenega clunyskega "nekrologa". - K. Schreiner: Mönchsein der Adelsgesellschaft des hohen und späten Mittelalters zwischen spiritueller Selbstbehauptung und sozialer Anpassung, v: Historische Zeitschrift 248 (1989), 557-620. - Posebej za lestvico storitev na komemorativni dan: D. Poeck: Officium fiat. Zum Recht feierlichen Gedächtnis im cluniacensischen Priorat S. Martin-des-Champs, v: Sprache und Recht. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Festschrift Ruth Schmidt-Wiegand 60, Berlin - New York 1986, 648-658.

⁵⁶ O samostanih in pojavu premoženjskih ustanov v okvirih fevdalne družbe že A. Pavlov: Sekularizacija cerkvnih zemel' v Rossii. Čast' I, Odessa 1871, pred vsem 8, 26, 160-165 sl.

⁵⁷ Tu lahko vidimo namig, kako je bila Rusija 16. stoletja v primerjavi z Evropo daleč od praga novega veka (prim. op. 23).

⁵⁸ W. Schulz: Die Immunität im nordöstlichen Rußland, v: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 8 (1962), 26-281.

Da bi preprečila vedno večjo rast samostanskih področij in izgubljanje gospodarske baze ustanoviteljev-darovalcev zaradi darovanja zemljišč ter s tem v zvezi njihove davčne in služnostne sposobnosti,⁵⁹ je država od časa Ivana IV. poskušala urediti in omejiti darovanja zemljišč. Dokler pa je ustanavljanje-darovanje kot reprezentančna oblika in verska potreba ohranilo privlačnost, zakonodaja ni bila učinkovita.⁶⁰

Pri nalogi, kako obvladati vse večje število komemoracij, so na Zahodu in v Rusiji izbrali različne poti. Na Zahodu so se oddaljili od "libri vitae", ki so izšli iz "diptihov"; namesto na te se je komemoracija oprla na "nekrولوج". Tako kot predhodna oblika "martirolog" je bil "nekrولوج" urejen koledarsko po datumih smrti, tako da je bila komemoracija vezana na letno posmrtno spominjanje.⁶¹

V Rusiji so iznašli drugačno rešitev: uvedli so še drug seznam, katerega branje ni bilo več vezano na liturgične postaje, redna komemoracija pa je bila odvisna od zelo visokih premoženjskih ustanov. Trajno praznovanje letnega spomina s pogostitvami pa je bilo pridržano le razmeroma redkim.

Če končno zanemarimo skupne korenine v poznoantičnem krščanstvu, med izoblikovanjem memorijalne organizacije kot dela fevdalnega družbenega reda na Zahodu in v Rusiji ni genetske povezave. Vzporednost okvirnih pogojev pa je vodila k temu, da so "Dialogi" Gregorja Velikega kot na Zahodu tudi v pravoslavni Rusiji postali najpomembnejša in najbolj priljubljena besedila za utemeljevanje koristi in nujnosti spomina na pokojne. Prek grškega prevoda so ta besedila latinskega cerkvenega očeta že prej prodrli v slovansko izročilo; toda šele v 16. stoletju so se nekatere pripovedi iz Gregorjevih "Dialogov" zaradi uporabe v literarnem delu mnogih "sinodikov" močno razširile.⁶²

Posmrtni spomin, ki je bil povezan z velikimi samostani sredi agrarne okolice, je v zahodni Evropi od 12. stoletja vzporedno z vzponom mest izgubil na pomenu; bil je decentraliziran, pri čemer je prešel na enote manjšega dometa, kot so bratovščine in farne cerkve. Hkrati pa je postala predstava o poračunljivosti razmerja med premoženjsko ustanovo, odpuščanjem grehov in trajanjem vic vse bolj razširjena in se je povezala z odpustki. Podobna "matematičnost" skrbi za pokojne je ostala v pravoslavju tuja.

Skladno s protestantskimi eshatološkimi koncepcijami tam ni bilo več potreb in prostora za stare oblike liturgičnega spomina. V katoliški cerkvi so se te oblike kot možnost ohranile, sekularizacija in nove oblike pobožnosti pa so jih potisnile v ozadje.

Kakšni faktorji so v Rusiji povzročili, da so samostani postopno izgubili vlogo središč skrbi za pokojne? - Posebej za Volokolamsk je bilo prelomno delno uničenje samostana po poljskih četah 1611; šele v drugi polovici 17. stoletja je bila zaključena ponovna izgradnja.

Zagotovitev individualnega posmrtnega spomina je v 17. stoletju postala skrb vse širših plasti prebivalstva. O tem priča tako veliko število sinodikov iz tega časa, kakor tudi izvor v njih omenjenih družin. Opravljanje komemorativnih storitev se je - podobno kot že prej v zahodni Evropi - okrepilo tudi v farnih cerkvah.⁶³ Stare oblike pobožnosti so bile v 17. stoletju še čvrsto zasidrane, car Aleksej Mihajlovič pa jih je izrecno zahteval.

Sicer pa je bila kontinuirana individualna komemoracija v ruskih samostanih 16. in 17. stoletja prav zaradi svoje izredne privlačnosti vedno znova podvržena omejevanju; vendar je npr. v Volokolamsku tudi na dnevnem seznamu število imen v enem stoletju od ustanovitve samostana naraslo na 950. "Sinodiki" so največkrat vsebovali več deset tisoč imen.⁶⁴ Tako je bil

⁵⁹ Pri pregledu knjige o premoženjskih ustanovah iz Volokolamska je očitno, da so predvsem najbolj premožni, knežje družine z obsežnim alodom ustanavljali-podarjali zlasti velike vsote denarja. Tisti pa, katerih gospodarska osnova ni zadostovala za visok denarni dohodek, so bili - če so želeli vztrajati v tekmi darovanja premoženjskih ustanov - prisiljeni k premoženjskim ustanovam v obliki zemljišč.

⁶⁰ D. Ostrowski: Church Polemics and Monastic Land Acquisition in Sixteenth-Century Muscovy, v: Slavonic and East European Review 64 (1986), 355-379.

⁶¹ Schuler. Das Anniversar, 81-83.

⁶² V katalogu pri Dergačeva, Stanovlenie, 145-147: št. 52-63. - Tudi v zgoraj citiranem Iosifovem besedilu: Skazanie o spasitel'nyh i dušepoleznyh knigah, vsebuje kasneje na str. 356-357 dva citata iz "Dialogov" Gregorja.

⁶³ Prim. Dergačeva: Stanovlenie, 51. - Najpogostejša ohranjenost "sinodikov" spada šele v 17. in 18. stoletje.

⁶⁴ Zato bi bila sistematična raziskava posameznih "sinodikov" zelo potratna, zlasti, ker je v prilogi delitev na "pomjannike" pogosto odpravljena. Še najbolj bi bilo izvedljivo ovrednotenje po družinah ali "pomjannikov" posamezne, tudi sicer znane družine. Vzorec za to je delo V. V. Dergačev: Rodoslovie Dionisija Ikonnika, v: Pamjatniki kul'tury. Novye otkrytija 1988, 210-225.

praviloma možen le sumaričen posmrtni spomin. V uvodu k številnim "sinodikom" onega časa zato pogosto najdemo sumarično prošnjo: "Gospod, spomni se onih, ki so vpisani v to knjigo!"

Nečitljivost mnogih vpisov 17. stoletja in samovoljno povezovanje "sinodikov" kažeta, da je praksa komemoriranja v obliki individualnega branja v samostanih tedaj že zakrnela. - Tudi zgoraj predstavljeni dnevni seznam iz Volokolamska ni ohranjen kot samostojna arhivska enota. V drugi polovici 17. stoletja so bili pergamentni listi zvezani skupaj s papirnati, ki so vsebovali družinske "pomjannike" tega časa.⁶⁵ Povezava nakazuje, da delitev na dva tipa seznamov ni bila več uporabna, posebnost dnevnega seznama pa ni bila več razumljiva.⁶⁶

Najpomembnejši predpogoj, ki je omogočil diferencirano organizacijo liturgičnega spomina v moskovskih samostanih, je v 17. stoletju prenehal obstajati: gospodarska opora samostanov v pripravljenosti elite za velike premoženjske ustanove. Zaradi materialnih izgub v "smutnoje vremja" na začetku 17. stoletja je bila zmožnost darovanja nedvomno zmanjšana; še pomembnejša pa je bila sprememba v stališčih: kakor so postajale oblike samostanskega posmrtnega spomina dostopne tudi nižjim družbenim slojem, je darovanje izgubljalo privlačnost za plemiško prezentacijo in potrjevanje stanu. Zakon Uloženije iz 1649 je prepovedal premoženjske ustanove v obliki zemljišč.⁶⁷ Številne ohranjene knjige premoženjskih ustanov iz 17. stoletja pa kažejo, da je bila vrednost posameznih premoženjskih ustanov v denarju ali premičninah mnogo nižja kot v 16. stoletju.⁶⁸

Cerkvena politika večine ruskih vladarjev 18. stoletja si je prizadevala samostane potisniti na družbeni rob in jih podvreči državnemu nadzoru. Mnogi samostani so bili zaprti; 1764 je bila samostanska posest sekularizirana. Samostani so izgubili svojo integracijsko vlogo za družbeno elito, ki si je izposodila nove reprezentančne vzore z Zahoda. Sekularizacija življenjskih oblik in predstavo obzorje je zahtevalo razpad skupnosti živih in mrtvih, ki je bila značilna za predmoderno družbo v zahodni in vzhodni Evropi.

Kljub temu pa je iz sveta liturgične skrbi za pokojne v Rusiji kot nasploh v pravoslavnem svetu ostalo ohranjenega opazno več kot na Zahodu. Še danes ruski verniki v cerkvi oddajajo listke ali knjižice z imeni živih in pokojnih svojcev, da bi se jih duhovnik ali kdo njegovih pomočnikov spomnil s prošnjo. Samostani nudijo vpis v "sinodik". V kiosku pri vsaki cerkvi so objavljene cene za posamezne oblike komemoracije.

Družbena vloga samostana kot središča skrbi za pokojne, je sicer v zgodovini Rusije in zahodne Evrope v različnih razdobjih doživela močno razvejanost, obenem pa predstavlja tudi most med vzhodno in zahodno zgodovinsko dediščino.

⁶⁵ CGADA, fond 1192, opis' 2, št. 561, f. 18-35. - Vodni znak f. 21, 26 "grb z lilijo" 1650-1651 po A. Geraklitov: Filigrani XVII veka na bumage rukopisnyh i pečatnyh dokumentov russkogo proishozhdenija, Moskva 1963, št. 174-176.

⁶⁶ Razen tega je manjši pergamentni list f. 12 dodan; vsebuje posmrtno spomine, ki so bili očitno časovno omejeni; nad imeni so namreč povsod zabeleženi meseci. Seznam omejenih posmrtnih spominov je bil po Obihodniku Iosifova Volokolamskoga monastyrja 578 v 16. stoletju voden ločeno od dnevnega seznama.

⁶⁷ Sobornoe uloženije 1649 goda. Tekst. Kommentarii, ured. V. I. Buganov, Leningrad 1987, 84, 90 (poglavje XVII/2, 42-44).

⁶⁸ Opozorimo le na vpise v: Vkladnaja kniga Troice-Sergieva monastyrja.

*Prevedla Darja Mihelič
Rusko izrazoslovje in transkripcijo pregledal Silvo Torkar*

Zusammenfassung

KLÖSTER ALS ZENTREN DER TOTENSORGE IN ALTRUSSLAND

Ludwig Steindorff

Der Verfasser geht aus von einem Text aus dem ältesten Sinodik (Totengedenkbuch) des 1479 gegründeten Klosters zum Entschlafen der Gottesmutter bei Volokolamsk westlich von Moskau. Der Klostergründer Isosif Sanin beschreibt darin das liturgische Totengedenken als die wichtigste Aufgabe der Mönche und legitimiert so den Anspruch auf Klosterbesitz und Empfang von Stiftungen.

Die Notwendigkeit der Totensorge durch Stiftung, Mildtätigkeit und liturgische Nennung war vorgegeben durch die christlichen religiösen Formen, Vorstellungen und Handlungen, wie sie schon ausgebildet in ihrer ostkirchlichen Variante, mit der Christianisierung seit dem Ende des 10. Jahrhunderts nach Rußland gelangten.

Bereits für die Kiewer und frühe Moskauer Zeit der Geschichte Rußland haben wir zahlreiche Einzelzeugnisse über die Ausübung der christlichen Formen der Totensorge. Die dauerhafte Sicherung der Memoria in Organisation durch Klöster erfuhr im 15. Jahrhundert ihren großen Aufschwung; die wachsende Zahl von Stiftern, die nach kontinuierlichem Gedenken strebten, zwang geradezu zur Entwicklung von Formen einer differenzierten Verwaltung der Totensorge. Wie diese in ihrer Blütezeit aussah, läßt sich am besten anhand von Quellen aus dem Kloster Volokolamsk rekonstruieren.

Dem **Obichodnik**, der **consuetudo** des Klosters, zufolge bestanden zwei Listen: der »ewige Sinodik« und die »tägliche Liste«; der Eintrag in letztere war an große Stiftungen gebunden; sie war viel weniger umfangreich und garantierte viel regelmäßiger Kommemoration. Diese Unterscheidung nach Typen stellte eine Neuerung dar, die sich im Rußland des 16. Jahrhunderts weit verbreitete.

Nur bei besonders hohen Stiftungen fanden zusätzlich »Speisungen« der Mönche zum Jahresgedenken statt; sie waren im kalendarisch geordneten Speisungsbuch verzeichnet. Die im Obichodnik vorgeschriebene Verwaltung der Memoria läßt sich anhand der überlieferten Bücher und Listen nachprüfen.

Zu den Stiftern in Volokolamsk wie auch in den anderen Großklöstern gehörte die gesamte Elite des Moskauer Staates. Die Stiftung diente nicht nur der Erfüllung religiöser Bedürfnisse; sie war ein Mittel der sozialen Selbstdarstellung.

In Rußland wie in Westeuropa besteht offensichtlich ein enger Zusammenhang zwischen der Blütezeit der Klöster als Zentren der Totensorge und der Stabilisierung der feudalen Gesellschaft. Bei der Aufgabe, eine immer größere Zahl von Kommemorationen zu bewältigen, wählte man verschiedene Wege. Im Westen wurde die individuelle Kommemoration auf das Jahresgedenken im Nekrolog beschränkt. In Rußland führte man stattdessen die Trennung nach Listentypen ein. Gerade aus der Parallelität der Rahmenbedingungen in West und Ost ist zu erklären, daß die Dialoge Gregors des Großen auch in den russischen Sinodiki zur Legitimierung des Totengedenkens populär wurden.

Die Durchführung der Kommemorationen ging im 17. Jahrhundert verstärkt an Pfarrkirchen über. Die Praxis der kontinuierlichen individuellen liturgischen Nennung verfiel bereits wegen der Überforderung durch die immer wachsende Zahl von Namen. Die Klöster verloren ihre Integrationsfunktion für die gesellschaftliche Elite.

Von der alten Welt liturgischer Totensorge ist in Rußland bis heute deutlich mehr erhalten geblieben als im Westen. Die gesellschaftliche Aufgabe des Klosters, als Zentrum der Totensorge zu dienen, ist eine der Brücken zwischen ost- und westeuropäischem historischen Erbe.

* * *

Vorliegender Aufsatz beruht auf einem Vortrag, den der Verfasser im April 1992 an der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana hielt. Eine erweiterte deutsche Fassung des Textes ist unter dem Titel »*Klöster als Zentren der Totensorge in Altrußland*« erschienen in: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 50 (1995), S. 337–353. – Das Thema ist ausführlicher behandelt in der Monographie des Autors: *Memoria in Altrußland. Untersuchungen zu den Formen christlicher Totensorge*, Stuttgart 1994; vgl. die Besprechung durch France M. Dolinar in *Zgodovinski časopis* – ZČ 49 (1995), 2, S. 317–318.